

ПРОБЛЕМИ УСИНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ

PROBLEMS OF ADOPTION IN UKRAINE

Павлюк Н.М., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного права та процесу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Погорілець М.В., студентка III курсу

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

Проблеми усиновлення в Україні є досить актуальними, оскільки вони стосуються безпосередньо долі дітей, які потребують прийняття у сім'ю. Незважаючи на те, що законодавство в Україні щодо усиновлення зазнало певних змін та вдосконалень, певні проблеми все ще залишаються невирішеними. Зокрема, до таких проблем можна віднести: недостатній рівень ефективності роботи державних службовців у сфері усиновлення, відсутність достатньої фінансової та моральної підтримки для усиновлюючих сімей, недостатній рівень інформованості громадськості щодо проблеми усиновлення та інші.

У зв'язку з цим, дослідження та вивчення проблем усиновлення в Україні є важливим, оскільки може призвести до розробки нових рекомендацій та покращення законодавчої бази у сфері усиновлення. Крім того, наукові дослідження можуть допомогти визначити ефективні інструменти та методи підтримки усиновлюючих сімей, забезпечити достатній рівень освіти для державних службовців у цій сфері, підвищити рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення та впроваджувати інноваційні підходи у процес усиновлення.

У роботі були запропоновані рекомендації щодо вирішення проблем усиновлення в Україні, зокрема, забезпечення достатнього фінансування та підвищення рівня освіти та підготовки усиновлюючих сімей, спрощення процедур усиновлення та підвищення ефективності роботи державних службовців. Також було запропоновано проведення інформаційно-освітніх кампаній для підвищення рівня свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення.

Досліджено, що основна роль держави полягає в забезпеченні належного рівня захисту прав дитини та розвитку ефективної законодавчої бази з усиновлення, впровадженні інноваційних підходів у процес усиновлення та забезпечення достатньої фінансової та моральної підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей. Також важливо підвищити рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення, проводити інформаційно-освітні кампанії та акції, сприяти впровадженню інтернаціонального досвіду та передових технологій у сфері усиновлення в Україні.

Ключові слова: усиновлення, прийомна сім'я, діти-сироти, державна політика, законодавство, соціальні проблеми, психологія дитини, медичний догляд, соціальна адаптація, права дитини, громадська думка, громадські організації, міжнародний досвід, інновації в усиновленні.

The problems of adoption in Ukraine are quite relevant, as they concern one fate of children who need to be adopted into a family. I hope that the legislation in Ukraine regarding adoption has undergone certain changes and improvements, certain problems will still remain unresolved. thus, such problems can include: insufficient level of efficiency of public officials in the field of adoption, sufficient financial and moral support for adoptive families, insufficient level of public awareness, problems of adoption and others.

In this regard, research and study of the problem of adoption in Ukraine is the majority, it is possible to lead to the development of new recommendations and improvement of the legislative framework in the field of adoption. In addition, scientific research can help to apply effective tools and methods to support adoptive families, to ensure a sufficient level of education for public officials in this area, to raise the level of public awareness of adoption issues and to introduce innovative approaches to the adoption process.

The work offers recommendations for solving the problem of adoption in Ukraine, in particular, ensuring sufficient funding and raising the level of education and training of adoptive families, simplifying adoption procedures, and improving the efficiency of civil servants. It was also proposed to conduct informational and educational activities to raise public awareness of adoption issues.

It has been studied that the main role of the state is to ensure the appropriate level of protection of the rights of the child and the development of an effective legislative framework for adoption, the introduction of innovative approaches to the adoption process and the provision of sufficient financial and moral support for adoptive families and adopted children. It is also important to raise the level of public awareness of the issue of adoption, to conduct informational and educational campaigns and actions, to promote the introduction of international experience and advanced technologies in the field of adoption in Ukraine. The situation with adoption in the country is difficult and needs negative measures to improve it.

Key words: adoption, foster family, orphans, state policy, legislation, social problems, child psychology, medical care, social adaptation, child rights, public opinion, public organizations, international experience, innovations in adoption.

Актуальність теми. Огляд сучасної ситуації з усиновленням в Україні свідчить про те, що цей процес знає значних труднощів та має низький рівень ефективності. Однією з головних причин такої ситуації є недостатня розробка та виконання законодавства. На сьогоднішній день, законодавство у сфері усиновлення не відповідає сучасним вимогам та нерідко призводить до правових колізій та порушень прав та інтересів усиновлюваних дітей. Також на даний момент в Україні відсутній механізм організації професійної підготовки та підтримки потенційних батьків, що впливає на їх готовність та здатність взяти на усиновлення дитину.

Станом на кінець 2020 р. майже 17 тисяч дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування чекають на усиновлення (у 2019 році – понад 17 тисяч; у 2017 та 2018 роках – понад 16 тисяч); і близько 1,1 тисячі

сімей і одиноких громадян, які хочуть усиновити дитину та мають статус кандидатів в усиновлювачі [8].

Постановка проблеми. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на кінець 2021 року, у державі перебуває майже 69 тисяч дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте, у першому півріччі 2021 року на 42% зросла кількість усиновлених дітей у порівнянні з аналогічним періодом 2020 року [8]. Це позитивна тенденція, але багато сиріт та дітей без батьківського піклування не можуть отримувати можливості мати сім'ю та бути взятими на усиновлення.

Проте усиновлення в Україні не є ефективним та поширеним явищем. Причини цього становища є досить складними та багатограними, тому потрібен ретельний аналіз цієї проблеми та пошук шляхів її вирішення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Специфіку дослідження даної проблеми опрацьовували такі дослідчені вчені в галузі сімейного права: Ярошенко Т.С., Грищенко К., Лейко І.В. Під час аналізу ситуації з усиновленням в Україні також виявлено ряд інших проблем, що впливають на низький рівень ефективності процесу усиновлення, зокрема: недостатнє фінансування системи опіки та піклування, відсутність інформаційних кампаній та масштабної роботи зі збору даних та моніторингу результатів процесу усиновлення.

Метою статті є дослідження та аналіз стану та проблем у сфері усиновлення в Україні, визначення причин цих проблем та розробка пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Україна має законодавчу базу щодо усиновлення, яка включає такі основні закони та нормативні акти: Сімейний кодекс України [18]; Закон України «Про охорону дитинства» [16]; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» [14]; Наказ Міністерства соціальної політики України «Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів» [12]; Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [13].

Цей список не є вичерпним, а аналіз законодавчої бази показує, що Україна має достатньо повну та розроблену систему усиновлення, яка забезпечує захист прав дітей та прав усиновлювачів. Проте, на практиці можуть існувати проблеми з реалізацією цієї системи, зокрема через відсутність достатньої інформаційної підтримки для сімей, які мають бажання усиновити дитину.

В Україні є понад 700 підопічних закладів соціального захисту, що включає інтернати, дитячі будинки-інтернати, спеціалізовані заклади та інші форми соціального захисту. Ці інституції належать до відання трьох міністерств: Міністерства охорони здоров'я (38 закладів), Міністерства освіти і науки (563 заклади) та Міністерства соціальної політики (117 закладів) [10].

Однак, за останні роки у нашій державі активно проводиться процес деінституціоналізації дитячих закладів та переходу до сімейного виховання. Деінституціоналізація дитячих закладів та перехід до сімейного виховання є одним з пріоритетів державної політики України в галузі захисту прав дітей. Мета цієї політики полягає в тому, щоб кожен дитина мала можливість вирости в сімейному оточенні, а не в інтернаті або іншому закладі соціального захисту [5].

В Україні триває процес деінституціоналізації дитячих закладів, який передбачає заміну інтернатів, дитячих будинків-інтернатів та інших закладів соціального захисту на сімейні форми виховання дітей. Для цього розроблено державну програму та Розпорядження Кабінету Міністрів «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу». В рамках цієї програми передбачено створення мережі сімейних форм виховання дітей, зокрема, прийомних сімей та сімейно-батьківських установ [15].

Перехід до сімейного виховання передбачає не лише створення умов для виховання дітей в сімейному оточенні, але й підтримку сімей, які беруть на себе відповідальність за виховання дитини. Для цього держава надає різні види допомоги, зокрема, фінансову, психологічну та інші форми підтримки сімей. Воно є однією з основних форм виховання дітей. Згідно з Конституцією України, сім'я є найважливішим соціальним інститутом, який забезпечує здоровий фізичний, розумовий, духовний та моральний розвиток дитини [6].

Закон України «Про охорону дитинства» передбачає, що батьки зобов'язані виховувати своїх дітей та брати на себе відповідальність за їхнє фізичне, розумове, духовне та моральне виховання [16]. Однак, якщо батьки не можуть забезпечити належні умови для виховання дитини, держава може вжити заходів до їх захисту та виховання дитини.

У сімейному вихованні в Україні використовуються різні методи та підходи, в залежності від вікових особливостей дитини та її потреб. До таких методів відносяться: педагогіка довіри; демократична педагогіка; авторитарна педагогіка; педагогіка розвитку; культурно-історична педагогіка та інші [9, с. 116–128].

Проте, сімейне виховання в Україні також стикається з рядом проблем, які можуть впливати на ефективність цього процесу. До таких проблем можна віднести: брак уваги до виховання дітей, або недостатність знань батьків щодо виховання дитини, низький рівень культури взаємодій у родині, недостатня увага до розвитку духовних та моральних цінностей дитини тощо.

Також сюди можна віднести такі проблеми, як:

1. Кору́пція та нечесні практики в установах опіки та піклування.

2. Брак інформації та недостатня освіченість населення. Багато людей не знають про можливості усиновлення та процедуру її здійснення. Інформаційна кампанія та доступ до інформації про усиновлення може допомогти вирішити цю проблему [1].

3. Складнощі прийняття рішень.

4. Процедури усиновлення (довгі та складні).

5. Недостатній розвиток системи опіки.

6. Нерозвиненість системи підготовки батьків.

7. Нерозвиненість механізмів захисту прав дітей.

8. Недостатня підготовка дитячих будинків до виховання дітей, які перебувають у них.

9. Соціально-економічна ситуація в країні. Бідність, безробіття та недостатній доступ до освіти та медичних послуг можуть стати перешкодою для більшості сімей, які бажають усиновити дитину [17, с. 15]. Згідно з дослідженнями, у більшості випадків, сім'ї з низьким рівнем соціально-економічного статусу мають менші шанси на успішне усиновлення, порівняно зі сім'ями з вищим рівнем доходу. Це може бути пов'язано з тим, що відповідні установи можуть засуджувати сім'ї з низьким рівнем соціально-економічного статусу за їхні можливості забезпечити дитину достойним життям [11].

10. Недостатній рівень освіти та медичної допомоги.

11. Також існують психологічні аспекти, які також можуть бути причиною, яка перешкоджає усиновленню в Україні. Наприклад, стереотипи та уявлення про прийомних дітей.

12. Ще однією причиною, яка перешкоджає усиновленню в Україні, є організаційні аспекти процесу усиновлення. У нашій країні процедура усиновлення є складною та багатоетапною, а формальні вимоги до батьків-усиновителів є дуже високими. Крім того, у багатьох регіонах України недостатньо відповідальних посадових осіб, які б могли допомогти здійснити процедуру усиновлення [7].

Наприклад, зокрема і під час війни, у деяких областях України відсутня координація між відповідними службами, такими як центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, та судами. Це призводить до того, що процес усиновлення може затягуватись на багато місяців або навіть років, що змушує багатьох батьків відмовитись від ідеї усиновлення [3].

Однією з рекомендацій щодо покращення ситуації з усиновленням в Україні є впровадження інноваційних підходів у процес усиновлення, такі як використання сучасних інформаційних технологій для швидкого та ефективного збору та обробки інформації про дітей, які потребують усиновлення, та батьків-усиновителів. Крім

того, можна запровадити програми підтримки сімей, які усиновляють, що надають їм необхідну інформацію, психологічну підтримку та інші послуги, які допоможуть їм успішно адаптуватись до нових умов життя та стати відповідальними батьками [23, с. 84–85].

Крім того, важливо забезпечити доступ до якісної та об'єктивної інформації про процес усиновлення, права та обов'язки усиновлювачів та прийомних дітей, а також допомогти розробити програми підтримки та адаптації усиновлюваних дітей та їхніх батьків. Держава частково цифровізувала процес усиновлення додавши нові послуги у «Дію» [22].

Для забезпечення достатньої фінансової та моральної підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей можна запропонувати наступні рекомендації:

- Забезпечити доступність та прозорість інформації про наявні програми та види підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей.
- Розробити і впровадити державну програму фінансової підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей.
- Розглянути можливість встановлення додаткових грантів та стипендій для прийомних дітей.
- Забезпечити доступність та якість медичних та психологічних послуг для усиновлюючих сімей та прийомних дітей.
- Проводити інформаційні та навчальні заходи для усиновлюючих сімей та прийомних батьків з питань виховання та догляду за прийомними дітьми, а також про соціально-правовий захист дітей.
- Розробити і впровадити систему моральної підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей.

Окрім цього, інтернаціональний досвід та передові технології у сфері усиновлення можуть бути запозичені з різних країн світу, де ця сфера розвинута та має ефективні практики. Наприклад, такі країни, як Норвегія, Данія, США, Канада, Франція, Німеччина, Іспанія та інші, мають розроблені системи усиновлення, які можуть слугувати прикладом для України [24, с. 164].

Іншою тенденцією є збільшення популярності усиновлення дітей зі сирійських біженців та інших країн Близького Сходу, які перебувають у складних гуманітарних умовах. Крім того, деякі країни звертають увагу на підтримку усиновлення дітей з малозабезпечених сімей власної країни. Наприклад, у Швеції існує програма, яка надає фінансову підтримку для усиновлення дітей з малозабезпечених сімей [4].

Щодо досягнень в сфері усиновлення, то, наприклад, у Нідерландах і Швеції були впроваджені ефективні системи відбору та підготовки потенційних усиновлювачів, що дозволило значно підвищити якість усиновлення та забезпечити безпеку для усиновлюваної дитини. У США і Канаді також досліджується впровадження нових

технологій, які можуть полегшити процес усиновлення та зменшити час очікування для потенційних усиновлювачів [20]. У США було прийнято закон, який дозволяє одночасно усиновлювати до 5 дітей. Крім того, там існує програма, яка дозволяє усиновлювати дітей, які є вихованцями дитячих будинків та інтернатів без обмежень за віком та здоров'ям. В Іспанії усиновлювані діти мають право на соціальні послуги, зокрема, на медичне обслуговування та навчання мовам, а їхні нові батьки отримують фінансову допомогу від держави. У Франції вдосконалили процес усиновлення, зокрема, скоротили терміни розгляду заявок та спростили процедуру [19; 21].

У багатьох країнах, зокрема в Швеції, Норвегії та Фінляндії, надається перевага усиновленню власних громадян, проте в той же час існують і можливості для міжнародного усиновлення. В Австралії та Новій Зеландії використовують інноваційні методи усиновлення, зокрема, «дитячі конвеєри», які дозволяють зменшити терміни очікування на усиновлення [2].

Висновки та рекомендації. Ситуація з усиновленням в країні є складною та потребує негайних заходів зі її поліпшення. Держава та суспільство мають важливу роль у розв'язанні цієї проблеми. Однією з основних проблем усиновлення в Україні є відсутність належної законодавчої бази. Законодавство, що регулює процес усиновлення, потребує значних змін та доповнень, щоб стати більш ефективним та захистити права дітей та усиновлюючих сімей. Загальна тенденція наукових досліджень в галузі усиновлення в Україні свідчить про недостатню рівень захисту прав та інтересів дитини у процесі усиновлення. Найбільш поширеними проблемами є довготривалі очікування для усиновлення, низька ефективність роботи державних службовців, недостатня фінансова та моральна підтримка для усиновлюючих сімей та прийомних дітей, недостатній рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення.

Основна роль держави полягає в забезпеченні належного рівня захисту прав дитини та розвитку ефективної законодавчої бази з усиновлення, впровадженні інноваційних підходів у процес усиновлення та забезпечення достатньої фінансової та моральної підтримки для усиновлюючих сімей та прийомних дітей. Також важливо підвищити рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення, проводити інформаційно-освітні кампанії та акції, сприяти впровадженню інтернаціонального досвіду та передових технологій у сфері усиновлення в Україні. Суспільство також може відігравати важливу роль у покращенні ситуації з усиновленням, зокрема, підвищити рівень свідомості громадськості щодо проблеми усиновлення, забезпечити моральну та фінансову підтримку для усиновлюючих сімей та прийомних дітей, популяризувати позитивні приклади усиновлення та привертати увагу до важливості цього процесу для суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Нам не вистачало інформації про емоційний стан людей після усиновлення, про проблеми і їх подолання». Харків'янка Олена Петрова – про власний досвід усиновлення : стаття від 5 липня 2022 р. #НашіДіти. URL: <https://nashidity.info/%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%8F%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%BE%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B0-%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0/> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
2. Intercountry adoptions : стаття від 27 травня 2020 р. Valvira. URL: https://www.valvira.fi/web/en/social_welfare/adoption/adoption-process/intercountry-adoptions (дата звернення: 07.03.2023 р.).
3. Грищенко К. Усиновлення дітей після війни: старі проблеми, нові виклики та шляхи вирішення : стаття від 1 червня 2022 р. DEJURE. URL: <https://dejure.foundation/tpost/0j7x4ir8m1-usinovlennya-dtei-pslya-vini-star-proble> (дата звернення: 06.03.2023 р.).
4. Гут І. Як це працює у Швеції : стаття від 20 червня 2017 р. New Voice. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/pro-smittja-ta-lviv-1351795.html> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
5. Деінституціалізація дітей : стаття від 26 січня 2023 р. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/Деінституціалізація_дітей (дата звернення: 07.03.2023 р.).
6. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30, ст. 141.
7. Лейко І. В. Усиновлення дітей в Україні: в чому складності? стаття. Prikhodko&Partners. URL: <https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/usinovlennya-ditej-v-ukra%D1%97ni-v-chomu-skladnosti/> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
8. Марина Лазебна. Усиновлення – одна з кращих сімейних форм виховання для дитини : стаття від 30 вересня 2021 р. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/20738.html> (дата звернення: 02.03.2023 р.).
9. Маценко Л. М. Педагогіка сімейного виховання : підручник. Київ, ЦП «Компринт». 2019. 376 с.

10. Мережа закладів соціального захисту дітей. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/merezha-zakladiv-socialnogo-zahistu-ditey.html> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
11. Мультиіндикаторне кластерне обстеження домогосподарств, 2012. Держ. служба статистики. України. Київ: К.І.С., 2013.
12. Порядок ведення банку даних про дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів : Наказ Міністерства соціальної політики України від 28 грудня 2015 р. № 1256 (у редакції наказу Міністерства соціальної політики України від 19 серпня 2022 року № 222).
13. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, № 6, ст. 147.
14. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905.
15. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 –2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу : Розпорядження Кабінету Міністрів від 9 червня 2017 р. № 526-р.
16. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001, № 30, ст. 142.
17. Система соціального забезпечення в Україні: реальний стан та перспективи реформування. Київ, Центр громадської експертизи, 2009. 104 с.
18. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002, № 21–22, ст. 135.
19. Степанчук О. В. Правові основи усиновлення у Франції та Німеччині : стаття. URL: http://eprints.zu.edu.ua/26589/1/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D1%87%D1%83%D0%BA_%D0%9E%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B0_%D0%92%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D1%80%D1%96%D1%97%D0%B2%D0%BD%D0%B0.PDF (дата звернення: 07.03.2023 р.).
20. Титиш Г. Друге народження. Як всиновлюють дітей в Америці : стаття від 29 червня 2016 р. Українська правда. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/06/29/213111/> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
21. Топрес Т. Що робити, щоб усиновити дитину в Іспанії : стаття. МадресСьогодні. URL: <https://madreshoy.com/uk/que-hay-que-hacer-para-adoptar-a-un-nino-en-espana/> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
22. Цифровізація процесу усиновлення: на порталі Дія доступні 5 нових послуг : стаття від 8 лютого 2023 р. *Міністерство цифрової трансформації України*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/tsyfrovizatsiia-protse-su-usynovlennia-na-portali-dii-dostupni-5-novykh-posluh> (дата звернення: 07.03.2023 р.).
23. Ярошенко Т. С. Правове регулювання усиновлення в Україні : кваліфікаційна робота. Київ, Національний авіаційний університет. 2020. 105 с.
24. Ярошенко Т. С. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав. *XI Міжнародна науковопрактична конференція «Academic research in multidisciplinary innovation»*. Нідерланди, 2020. С. 163–166.